Orbán Gyöngyi

The Role of Hermeneutic Discourse in Literary *Bildung*

The paper makes an attempt at a kind of account on the role of hermeneutic discourse in literary *Bildung* in the framework of the current cultural paradigm-shifts.

Based on the Gadamerian interpretation of the concept of *Bildung* – that sheds light on the ethical content of the concept, deriving from the tradition of the antiquity and continued by the Kantian principle of the *sensus communis* – I first examine the possibilities of re-introducing this concept into the practice of education. Next, I clarify the relationship of hermeneutics to tradition, presenting the dialogical nature and the specifically linguistic determination of this relationship. The relevance of these results is particularly well-represented in the situations of the literary *Bildung* since in this context literary *Bildung* is nothing else than the mastery of literary tradition in the manner of the hermeneutic discourse according to the Aristotelian concept of *epagoge*.

A hermeneutikai beszédmód szerepe az irodalmi képzésben

1. Előrebocsátom, hogy az előadásom címében megjelölt mindkét problémakör – mind a *hermeneutikai beszédmód*, mind pedig az *irodalmi képzés* – kimondatlanul is utalni szeretne egy harmadik kérdésre, mégpedig olyanra, amelynek a kedvéért az előző kettőt is érdemesnek tartottam szóba hozni: ez nem más, mint a *kultúra* és a *kulturális paradigmaváltás* közismerten időszerű kérdésköre.

Sok szó esik mostanság a kultúrában éppen bekövetkező nagy fordulatról, amelynek mind az előnyeit, mind pedig a hátrányait mindannyian naponta tapasztaljuk. Gondoljunk csak egyetlen példára: miközben egyre természetesebben *élünk* a számítógép vagy a világháló nyújtotta lehetőségekkel (sőt, lassan már úgy érezzük, *jogunk van* hozzá, hogy megköveteljük ezektől az új eszközöktől is a *kézhezállóság* erényét: bosszankodunk, ha meghibásodott a szerver, ha – mint világunkban sok más, alighogy megismert és bevált eszköz – ilyen gyorsan elveszítette megbízhatóságát), azonközben nyugtalankodva tekintünk az ifjabb nemzedékre, akik már ebbe a tüneményes gyorsasággal „hanyatló” kultúrába „nőttek bele” („fejlődésük” tehát eleve a „hanyatlás” irányait követi). Számunkra, akiknek az életében az írás-olvasás merőben más szerepet játszik, mint az övékben, talán az a legnyugtalanítóbb, hogy a könyv, az írás, az olvasás általuk látszik kiszorulni onnan, ahol korábban oly megnyugtatóan stabil helyet foglalt el: a kultúra centrumából. Ez a tény minden bizonnyal máris elmozdulás(oka)t idéz elő a mi munkánk feltételrendszerében is: hiszen mi még olyan (egyetemi) képzésben részesültünk, amely egy könyvközpontú kultúra közvetítése érdekében nevelt szakembereket.

A kulturális paradigmaváltás tünetei a legszembetűnőbben a kultúrákövetítés hagyományosan felelős intézményeiben – köztük az egyetemi és a közoktatásban – mutatkoznak meg; nem véletlen tehát, hogy éppen ezen a ponton érintkezik a kulturális paradigmaváltás kérdésköre egyfelől a képzés, másfelől a hermeneutikai beszédmód problémájával.

2. „A »képzés« immár a legszorosabban összetartozik a kultúra fogalmával – írja Gadamer –, s elsősorban azt a sajátos módot jelenti, ahogyan az ember a maga természetes adottságait és képességeit kiképezi.”¹

¹ Hans-Georg GADAMER: *Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlatja*. Gondolat, Budapest, 1984. 31.

E gondolat belátást enged számunkra a szó valódi, korszerű értelmében vett egyetemi *képzés* mibenlétére; arra figyelmeztet, hogy ha – ennek eredményeképpen – olyan értelmiségi fellépésére számítunk, aki meg tud felelni az említett kulturális paradigmaváltásból adódó követelményeknek, akkor nem valamiféle „kiképzésre” kell törekednünk. Más szavakkal: az (egyetemi) képzés – ha a kultúra neki szánt feladatának érdemben eleget akar tenni – ma már nem jelentheti (ahogyan hosszú időn át jelentette) egy magas szinten rendszerezett ismeret-anyaggal és jól kipróbált módszerességgel történő „felvértezését” a leendő szakembereknek; a képzés (e gadameri értelmében) nem csak és nem elsősorban technikai értelemben vett felkészítés: igencsak felerősödik annak *etikai tartalma*.

Ez az etikai jelleg magában a „képzés” szóban is megmutatkozik, akárcsak ennek német megfelelőjében a *Bildung*-ban, mutat rá Gadamer. Szerinte nem véletlen, hogy a németben nem a latin eredetű „formálás” szó honosodott meg e fogalom jelölésére (egyébként a magyarban sem, tehetjük hozzá, a román nyelvvel szemben, amelyben a „formare” a használatos), hanem a *Bildung*, vagyis a *képzés*. A „képzés” azért sokatmondó magyarul is, mert benne rejlik a „kép” szóelem, amely „egyszerre jelent képmást és mintaképet”. A gadameri képzés-koncepciónak ez a mozzanata jól rávilágít arra, hogy itt nem valamiféle külső ráhatás, annak elviselése a lényeges, hanem az a belső késztettség, amellyel „az ember a maga természetes adottságait és képességeit kiképi”. A képzés tehát ebben az értelmében egyben *önképzést* is jelent: az ember lelkében hordozza a „mintaképet” (a régi, misztikus tradíció szerint: Isten képét), amelyet fel kell építenie magában. Más szavakkal: el kell tudnia tekinteni önmagától, miközben valami önmagán, közvetlen érdekein túlra – a mintaképre, másokra – van tekintettel.

„Tehát a képzés – írja Gadamer –, mint az általánoshoz való felemelkedés, emberi feladat.”²

Az „általánoshoz való felemelkedés” etikai kötelezettsége hangsúlyosan megköveteli az embertársak iránti fogékonyság nyitva tartását.

Az embertársak – más szóval: a „lehetséges mások” – szempontjai iránti nyitottság erkölcsi követelménye a „sensus communis” kanti elvéhez vezet vissza bennünket. E „közös érzék” ebben az értelemben már nem egy feltételezett „közös nézőpontot” jelent, hanem – a racionális módszer egyoldalúságával szemben – egyfajta „érzékenységet”, „tapintatot”, a *másik* kölcsönös elfogadása révén történő *közösséggé válást*.

Milyen köze is lehet e felismerésnek az egyetemi képzéshez, valamint az irodalmi képzés új gyakorlathoz? – kérdezzük, miközben elérkeztünk címünk eddig érdemben még nem tárgyalt első részéhez, a *hermeneutikai beszédmód*hoz.

3. A hermeneutikai beszédmód jelenléte az irodalmi képzésben első pillantásra magától értetődőnek tűnik, legalábbis akkor, ha a hermeneutikát – annak régi értelmében – a szövegértelmezés, a szövegmagyarázat tanának tekintjük. Hosszú évszázadokra visszamenően a képzés egyik legfontosabb feladatának számított a szövegértelmezés technikáinak az oktatása. Abban a kultúrában, amelynek egyik „főszereplője” a könyv volt, ez nem is lehetett másként: az írástudó szakemberek legfontosabb feladata a könyvek által tovább örökített írásos hagyomány tudományos vizsgálata volt.

Bennünket azonban most inkább az érdekel, hogy miképpen maradhatott az irodalmi képzésben továbbra is magától értetődő a hermeneutikai beszédmód jelenléte, ám a hagyományostól eltérő értelemben.

² Uo. 33.

Azt hiszem, túlságosan is magától értetődőnek tűnik, hogy a gondolatmenetnek ezen a pontján úgy fogalmaztam, hogy „a hagyományostól eltérő értelemben” fogom használni a „hermeneutikai beszédmód” fogalmát: hisz olyankor, amikor „kulturális paradigmaváltásról” van szó, „illik is” a „hagyományostól eltérően” beszélni, gondolkodni, írni. Megszoktuk, hogy a kultúra forradalmait a hagyományt cáfoló beszédmódról lehet felismerni: akik az új szellemet képviselik, „szembefordulnak a hagyománnyal”, s amit mondanak, annak újdonsága éppen a hagyományhoz való ellentétes viszonyukban ragadható meg. Azt is megtanultuk, miképpen lehet „beazonosítani”, kik tartoznak az „újítók”, s kik a „hagyománytisztelők” táborába: természetesen a „hagyományhoz” fűződő – elfogadó vagy szembeforduló – viszonyuk, s az e viszonyt képviselő nyelv azonosítása alapján.

Nos, ez az előadás az elé a furcsa feladat elé állít, hogy nem annyira azt kell megmutatnom, hogy a mai hermeneutikai beszédmód milyen szempontból állítható oppozíciós viszonyba a hagyományos értelemben vett hermeneutikai beszédmóddal, hanem inkább azt kell megpróbálnom megvilágítani, hogy *miben más* a mai hermeneutika viszonya önnön hagyományához, a „hagyományos” hagyományszemlélethez képest. Más szavakkal: azt kell megmutatnom, hogy a mai hermeneutika szóhasználatában éppen a „hagyományostól eltérő értelemben” fordulatot kell a hagyományostól eltérő értelemben érteni.

Lássuk, miről is van szó!

Forduljunk ismét Gadamerhez, aki az *Igazság és módszer* című könyvében a „hagyomány” fogalmát és jelentőségét a „tapasztalat” fogalmával hozza kapcsolatba: „A hermeneutikai tapasztalatnak a hagyománnyal van dolga.”³

Mit is kell értenünk itt a „hermeneutikai tapasztalat” fogalmán?

Különösen figyelemreméltó, amit Gadamer e helyen „a tapasztalat negativitásának sajátosan produktív értelméről” mond: arról, hogy „a voltaképpeni tapasztalat mindig negatív”. A tapasztalatszerzés folyamán ugyanis (egy) bizonyos dolgot illetően jobb belátást nyerünk, mint amellyel korábban rendelkezünk; ez pedig csak azáltal lehetséges, ha az új tapasztalat cáfolja, s ezáltal átrendezi a már előzetesen meglévő ismereteinket. (Mindannyian tapasztaltuk, milyen nehezünkre esik néha engedni az olyan tapasztalatnak, amely nem felel meg előzetes elvárásainknak, ugyanakkor meggyőződhetünk a negatív tapasztalatok szemléletfordító erejéről is: valójában az ilyen tapasztalatok révén tehetünk szert új és számottevő belátásokra, általuk válhatunk igazán „tapasztaltakká”.)

A negatív tapasztalatnak e hermeneutikai elismerése rávilágít a *tudás* természetére is, amely *lezárhatatlanként* mutatkozik meg a hermeneutikai tapasztalás helyzeteiben; az elmondottak értelmében ugyanis tapasztalás csak akkor lehetséges, ha előzetes tudásunk rendszere nem marad zárva az új tapasztalat megrendítő megnyilatkozása előtt.

Milyen összefüggésben van a *tapasztalat* itt felvázolt koncepciója a *hagyomány* hermeneutikai fogalmával?

Gadamer szerint a tapasztaló ember voltaképpen önnön történetiségéről szerez mindig tapasztalatot: „...aki a történelemben áll, és a történelemben cselekszik, az állandóan azt a tapasztalatot szerzi, hogy semmi sem tér vissza”⁴ – írja. Más szavakkal így is fogalmazhatnánk: az ember önnön hagyományai („történetisége”) folytonosságának részeseként létező, miközben állandóan azt a tapasztalatot szerzi, hogy semmi sem tér vissza, tehát a hagyomány, amelyben él, állandóan megtörik. E negatív tapasztalat emberi létesülésünk szempontjából

³ Hans-Georg GADAMER: *i. m.* 251.

⁴ Hans-Georg GADAMER: *i. m.* 250.

termékeny mivolta az önértés lehetőségében mutatkozik meg, hiszen csak e „megtörettetés” tapasztalatában lehetséges tudomást szereznünk a hagyományban állásunkról, saját történetiségünkéről.

Problémafelvetésünkre visszatekintve mindezt úgy kell-e értenünk, hogy a „hagyomány” kérdésének hermeneutikai koncepciója egyszerre elfogadó és elutasító („hagyománytisztelő” és „hagyományellenes”)? Nincs ebben valami feloldhatatlan ellentmondás? Hiszen úgy tűnik, mintha – az eddig elmondottakból következően – valami olyasmit akarnánk állítani, hogy a hermeneutikai szemlélet egyszerre *tradicionalista* és *ahistorikus*!

4. Hogy helyesebben érthessük a *hagyomány* hermeneutikai koncepcióját, próbáljuk meg összekapcsolni a rá vonatkozó eddigi belátásainkat azzal, amit a *képzés* hermeneutikai jelentőségéről korábban mondtunk.

A képzésben a „sensus communis” hermeneutikai értelm(ezés)ét emeltük ki korábban, amely, mint emlékszünk, a „lehetséges mások” szempontjai iránti nyitottság erkölcsi követelményére mutatott rá. Innen nézve beláthatóvá válik számunkra, hogy a tapasztalatnak a hagyományhoz kapcsolódásában is valami hasonló történik: az új tapasztalatra jutás elsődleges feltétele ugyanis a nyitottság a „lehetséges más” szempontok iránt, amelyek cáfolják és/vagy kiigazítják előzetes értésünk megszokott összefüggéseit.

Ezek után azt kell kérdeznünk: van-e valamilyen köze a hagyománynak a „lehetséges mások” szempontjaihoz, amelyek vonatkozásában tapasztalatot nyerhetünk önmagunkról is, amely tapasztalatok nyomán akár meg is változhatunk?

Gondolatmenetünknek ezen a pontján erre a kérdésre már nyugodtan *igennel* válaszolhatunk. Ez az igenlő válasz különösen akkor magától értetődő, ha az *irodalmi hagyományra* (mint az írott szövegek ránk maradt hagyományára) gondolunk. „Az írás, és aminek része van benne, az irodalom, a szellem legidegenebben külsővé vált érthetősége – írja Gadamer. – Semmi sem annyira tisztán a szellem lenyomata, de nincs is semmi annyira ráutalva a megértő szellemre, mint az írás.”⁵

Az irodalom e meghatározásában mind a hagyománynak, mind pedig a mi hagyományhoz való viszonyunknak egy egészen más vonatkozása tűnik fel, mint amit mindenkor tanulóink során megtanultunk, és amit sokáig magától értetődőnek tekintettünk: a Gadamer-szöveg arra világít rá, hogy a hagyománynak, a tudományos vizsgálódás és tapasztalat *tárgyának* „személy-jellege van”; a hagyomány „valódi kommunikációs partner, mellyel ugyanúgy összetartozunk, mint az Én a Te-vel”.⁶

Az irodalmi szövegek befogadására gondolva megérthetjük, miről is van itt szó. Az olvasás tapasztalata sokszor megmutatta már nekünk, amit korábban Gadamer nyomán emlegettünk, hogy az írott szöveg igénybe veszi azt a képességünket, amellyel eltekintünk önmagunktól, s tekintettel vagyunk másokra. Az olvasás nemcsak kibetűzés, valamely technikai feladat végrehajtása értelmében, mondja több helyütt Gadamer, hanem egyben a lehetséges mások iránti fogékonyságunk nyitva tartása. Olvasás közben mintegy „kitesszük magunkat” a szöveg értelemigényének; enélkül nem is részesülhetnénk abban a *valódi* tapasztalatban, amely által az olvasás révén új belátásokra, „új horizontra” tehetünk szert.

Mindaz, amit az írott szövegek hagyományához fűződő viszonyunkban (az olvasás tapasztalatában) tapasztaltunk, *általában* érvényes mindenfajta hagyományra: a hagyomány ugyanis éppen a mi *értelmező* viszonyunk, *elfogadó* vagy *elutasító* magatartásunk által konstituálódik.

⁵ Hans-Georg GADAMER: *i. m.* 125.

⁶ Uo. 251.

(Hangsúlyoznunk kell itt, hogy mind az elfogadás, mind az elutasítás *értelmező*, azaz *hermeneutikai* viszonyt jelent a hagyományhoz.) A tapasztalat természetéről elmondottak értelmében egymás által valósul meg az értelem *konstrukciója* és *dekonstrukciója* abban a *hermeneutikai* viszonyban, amely a hagyományhoz kapcsol bennünket. A hagyományhoz való hermeneutikai viszony ennél fogva se nem tradicionalista, se nem ahistorikus, hanem – *hermeneutikai*. Azaz: *dialogikus* viszony.

Mit is jelent ez? Fontos, hogy jól értsük: amikor hermeneutikai értelemben vett dialogikus viszonyról beszélünk, akkor nem valamiféle metaforáról vagy hasonlatról van szó. A hagyomány nem *olyan*, *mint* valami kommunikációs partner, amely *mintha* megszólítaná az embereket, hanem valódi dialóguspartner, „aki” megszólít bennünket. (Más szavakkal: nem valamiféle holt tárgy, amely mintegy kiszolgáltató tudományos megismerésnek-értelmezésnek, hanem a „lehetséges másik” szempontjaival szembesít bennünket: értelmezést igényel, a megértő odafordulás módján.) A hagyománnyal való találkozás eseménye sohasem hagy közömbösen bennünket, ugyanis éppen e találkozásban ébredünk rá annak létezésére, sőt, arra is, hogy mi magunk is meghatározottak vagyunk általa.

5. Miután felismertük a hagyományhoz fűződő viszonyunk dialogikus természetét, figyelünk kell e viszony *nyelvi jellegére* is (arra, hogy a hagyomány általi meghatározottságunk nyelvi természetű). A megértés ugyanis – mint Gadamer írja – „emberi világtapasztalatunk módja”,⁷ és ez a nyelv közegében történik. Ennek kapcsán Gadamer az *epagoge* arisztotelészi fogalmát emlegeti, ami ‘nyelvi képzést’ jelent. A megértés folyamatában valami – a másakra való tekintettel – nyelviileg megformálódik-artikulálódik, s ezzel „az appercepció özönlő inger-tengeréből kiemelkedik valami, amit felismerésnek nevezünk”.⁸

Különösen az akadályoztatott megértés helyzeteiben válik nyilvánvalóvá, hogy a nyelvi artikuláció nem pusztán rögzítése a megértés eredményének, hanem valami addig belát-(hat)atlannak a hirtelen megvilágítódása, felismerése is megtörténik: valahányszor keressük a helyes szót (pl. az élet „határhelyzeteiben”, idegen nyelvű szövegek fordításakor, művek értelmezésekor stb.), s valósággal megvilágosodásszerű az élmény, amikor megtalálni véljük a találó kifejezést. (A nyelvi képzés folyamatában történő felismerés-esemény epagogikus mozzanatát Gadamer ahhoz hasonlítja, mint amikor a kisgyermek felismeri az anyját: „Mikor ismeri fel a gyermek először anyját? Amikor meglátja? Nem.”)⁹

Az ily módon felismert „megtartottá válik” a világartikuláció nyelvi eseményében: így függ össze a megértés nyelvi jellege a hagyományképződés folyamatával. Mindazonáltal a nyelvi artikulációnak e megtartó jellege mégsem a rögzítés módján történik. (Nem úgy működik, mint a fényképezőgép, amely mintegy „megörökíti” a villanófényben felismerhetővé váló pillanatot.) Hiszen a nyelvi képzés mint létrejövés, megvalósulás nem akadálytalan folyamat, ellenkezőleg, éppen akadályoztatottságából nyeri produktivitását: akkor van szükség a nyelvre, amikor valami meg-nem-értett-félreértett-idegen szükségessé teszi a keresést, amikor valóságosan is megmutatkozik a *félreértés* „veszélye”, és szükségessé válik, hogy a szavak segítségével „a másikat elérjük”.

Mit jelenthet mindez az irodalmi képzésre nézve?

A *dialogikus beszéd mint világartikuláció*, valamint a *képzés hermeneutikai értelme* – mint láttuk – a hagyományra mint a lehetséges Másikra (idegenre, megértésre váróra) tekintettel-lét

⁷ Hans-Georg GADAMER: *A hermeneutikus probléma univerzalitása*. = Helikon. Világirodalmi Figyelő 1981/2–3., 278.

⁸ Uo. 277.

⁹ Uo.

erényében találkozunk egymással. Az irodalmi képzésben ez minden más (hermeneutikai) helyzethez képest jobban megmutatkozhat. Az irodalmi szövegek hagyományára ugyanis talán minden más hagyománynál jobban érvényes, hogy a hermeneutikai tapasztalat módján sajátítható el. A művek ugyanis az újraolvasás helyzeteiben mindig másként nyilvánítják ki idegenségüket, mindig új megértő-(értelme)artikuláló beállítódást igényelnek és váltanak ki olvasóikban. Az *irodalmi képzés* hermeneutikai értelmének ezért nemcsak a módszerhez, hanem – ennél sokkal inkább – a *képzelethez* is köze van. („...a módszer mint olyan nem garantálja az alkalmazás produktivitását” – írja Gadamer.)¹⁰ A nyelvi képzés eredményeként megvalósuló „felismerés” ugyanis nem annyira a szó fizikai értelmében vett „látás” képességét igényli tőlünk (hiszen nem valami már addig is tudott „világítódik meg”), hanem a képzeletét. („Legfőképpen a fantázia a döntő minden kutató számára.”)¹¹ Ahol az irodalomolvasás gyakorlatából hiányzik ez a mozzanat, s pusztán a – mindig ugyanúgy – megismételhető „elemzési módszerek” sablonjai irányítják az olvasatok nyelvi artikulációját, ott nem „képzés” történik, hanem csak „formálás”.

Ennek értelmében az irodalmi szöveghagyománynak nem a „módszeres sterilitás” érvényesítésével elért „tárgyszerű leírásra” és az ezzel járó rögzítő, lezáró beszédmódra van szüksége, hanem az érzékenységet, az idegenszerű iránti tapintatot is érvényesíteni tudó, valódi „nyelvi képzésre”, az „epagoge” értelmében. Az irodalmi képzés így lehet az olvasásnak mint a Másik általi önmegértésnek a folyamatos gyakorlása: „sajátosan emberi feladat” teljesítése.

¹⁰ Uo. 276.

¹¹ Hans-Georg GADAMER: *i. m.* 277.